

ŞEVKET SÜREYYA VE BAKÛ DOĞU HALKLARI KURULTAYI

10 Ocak 2026

Yıldırım Koç

Şevket Süreyya'nın görüşlerinin biçimlenmesinde 1-7 Eylül 1920 günleri Bakû'de toplanan ve kendisinin de Azerbaycan'dan delege olarak katıldığı Doğu Halkları Kurultayı'nın özel bir yeri vardır. Bu kurultayda tartışılan konular, Komintern temsilcilerinin yaptıkları konuşmalar, katılımcılara ilişkin gözlemleri ve Sovyet Rusya'nın 16 Mart 1921 yılında İngiltere ile yaptığı anlaşma sonrasındaki politikaları, Şevket Süreyya'nın Türkiye'nin koşullarına uygun bağımsızlıkçı, milliyetçi ve demokratik bir sosyalizm anlayışının biçimlenmesinde etkili oldu.

Şevket Süreyya Bakû Doğu Halkları Kurultayı'na katılışını ilk olarak birinci baskısı 1959 yılında yapılan *Suyu Arayan Adam* kitabında anlattı. Bu kitaptan bazı bölümler aşağıda sunulmaktadır:

"1 Eylül 1920'de başlayan Kurultay günlerinde Bakû, Ortaçağ Asyası'ndaki büyük şehirlerden birinin alacalı görünüşünü yaşıyordu. Araplar, Hintliler, İranlılar, Afganlılar, Moğollar, Özbekler, Kırgızlar, İran Kürtleri ve daha nice kavimlerden, milletlerden insanlar ...

"Hepsi de kendi kıyafetlerini taşıyorlardı. Hepsinin de boynunda, belinde, kılıçlar, hançerler, tabancalar, kamalar vardı. Ağelli, sarıklı, kavuklu, kalpaklı insanlar Bakû sokaklarını dolduruyorlardı ...

"Her köşede, her yerde esir, mazlum milletlerin kurtuluşu ilân olunuyordu. Söylenenlere bakılırsa, İsrail'in sürü artık çalmıştı. Yüzyıllık esaretleri içinde bir ölü uyusukluğu yaşayan milletler, artık başlarını kaldıracaklardı. Demek ki Şark, uykusundan uyanıyordu ... Artık her millet zalimlerini, istilacılarını başından atacaktı. (...)

"Bu davanın öncüleri arasında şimdi ben de vardım. Şark milletlerinin isyan bayrağını açan şu büyük kurultayın safları arasında bulunuyordum. Heyecandan sarhoş gibiydim. Demek, yarın silahlarımızı alacaktık. Bu kurtuluş bayrağı altında yürüyecektik. Şark'a mı olur, Garb'a mı olur, saldıracaktık. Belki Akdeniz'e, belki Kızıldeniz'e varacaktık. Belki Hint'e, belki Çin'e girecektik? ...

"Kurultayın da, galiba en genci bendim. Belimde tabancam yoktu, boynumda kılıç asılmamıştı ama halim, kıyafetimle gene de harekete hazır bir askerdim.

"Ne adlarını bildiğim, ne dillerini anladığım renk renk, çeşit çeşitli delegeler arasında dolaşıyor, konuşuyordum. Sanki çoktan beri berabermişiz gibi, sanki çoktan beri aynı yolun yolcusuyumuz gibi, işaretlerimizle, bakışlarımızla güya anlaşıyorduk.

*"Kurultay, marşlar, çığlıklar, kılıç, hançer şakırtıları arasında açıldı. Herkes, her millet kendi dilinde haykırıyordu. Havada savrulan ve birbirleriyle çarpışan kılıç, hançer sesleriyle yalnız salon değil, bütün gökkubbe iniyor gibiydi." (Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1987; 160-161)*

Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa'nın yaşamını anlattığı kitapta da Bakû Doğu Halkları Kurultayı'na ilişkin gözlemlerini özetledi:

*"Doğuya gelince? Orada ne sanayi, ne proletarya, ne sendika, ne parti, ne örgüt, ne de sosyal bilinç vardı. Bu vaziyet karşısında Bolşevik Liderleri bir aralık: 'Sosyalizme geçmek için evvela, kapitalist aşamaya erişmek lazımdır' klasik formülü karşısında bocalar gibi oldular. Ama Doğuda Emperyalizm o kadar zalim, Feodal nizam o kadar vahşi ve Din adına söylenenlerle yapılanlar o kadar yüz kızartıcıydı ki, kısa zamanda "Asya tipi" ülkelerde de, kapitalist aşamaya varmadan ve buna varmış olan ülkeler proletaryasının önderliği, daha doğrusu silahlı müdahalesi ile Sosyalizmin üst kademesine geçilebileceği görüşü, ihtilalci kadroyu sardı. Ve o zaman teorik önderliği, Batıya yönelen "Üçüncü Enternasyonal", kendi vazifesi olarak aldı." (Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Cilt 3, 1914-1922, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1985; 541)*

Bu Kurultay, görünüşte, sömürge halklarının mücadelesini körükleyerek, Avrupa ülkelerinde işçi sınıflarını sistemle bütünleştirmede kullanılan emperyalist sömürüyü önlemeyi ve böylece, bu işçi sınıflarını yeniden kapitalizmin mezar kazıcıları haline dönüştürmeyi amaçlıyordu. Ancak gerçek ve öncelikli amacın, İngiltere'yi Sovyet Rusya ile bir anlaşma imzalamaya zorlamak olduğu ortaya çıktı. Kurultay'dan 6 ay sonra, Sovyet Rusya'yı ekonomik açıdan rahatlatacak anlaşma imzalandı. Zaten bu

tarihlerde İngiltere ve Fransa sömürgelerinde anti-emperyalist hareketler yoktu. Anti-emperyalist mücadelenin olduğu tek yer, Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğündeki Anadolu idi.

Bu dönemde Sovyet Rusya'da Kızıl Ordu'nun işgaliyle "sosyalizmi götürmek" anlayışını savunanlar vardı (Bu konuda bkz. Yıldırım Koç, *SSCB'nin Türkiye'yi İşgal Girişimleri, Eski TKP ve Anti Kemalist Faaliyetler*, Pankuş Yay., Ankara, 2025; 34-43). Ancak Polonya yenilgisinden sonra ve büyük ekonomik sıkıntılar yaşanırken, Sovyet Rusya sömügelere yönelik böyle bir riski göze alamadı. 1920 yılında Afganistan'da oluşturulan askeri birliklerle Hindistan'a saldırma girişiminden de vazgeçildi. 1920 yılında silah, cephane, top, altın, uçak, vb. dolu iki tren Afganistan'a gönderildi. Ancak, M.N.Roy'un yönetiminde planlanan bu saldırı iptal edildi. Ayrıca, Kızıl Ordu'nun desteğiyle İran'da kurulan Gilan Sovyet Cumhuriyeti de Mayıs 1920 – Eylül 1921 döneminde yaşayabildi ve Kızıl Ordu'nun çekilmesiyle bu girişim de sona erdi.

Kurultay'da Komintern temsilcilerinin yaptığı konuşmalar, sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin kurtuluş mücadelesinin nasıl kullanılmaya çalışıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Üçüncü Enternasyonal Yürütme Kurulu Başkanı olan Zinovyev, kurultayda başkan seçildikten sonra oldukça uzun başlangıç konuşması yaptı:

"Bu kurultayımızın birinci vazifesi milyonlarca köylüyü uyandırmaktır ve onlara anlatmak gerektir ki, yeni köylü sınıftan vücuda getirmek için onları kuvvetlendirmek ihtiyacı var ve dünyanın muntazam, ilerici ve teşkilatlı işçi sınıfıyla dostluk ve kardeşlik ittifakı yapmadan, şimdiki felaketten kurtulmanın yolları bulunamaz." (Yavuz Aslan, Birinci Doğu Halkları Kurultayı, 1-7 Eylül 1920 – Bakû, Kaynak Yay., İstanbul, 2007;59)

"Avrupa ve Amerika'nın çok uygar, pek aydın ve teşkilatlı işçilerinin vazifesi Doğu'nun geride kalmış emekçilerine yardım etmektir. Onlara gülmemeli, kendi üstünlükleri ile gururlanıp, büyüklenip de efendilik satmamalıdır. Mağrurluğun yeri değildir. (...)

"Biz iman ediyoruz ki, bütün Doğu rençperleri Batı'nın gelişmiş işçilerinin hünerli idaresi altında 10 milyon, 100 milyon rençperi uyandırıp ayağa kaldıracaklardır.

"Biz diyebiliriz ki, Çin, Hindistan, Türkiye, İran, Ermenistan doğrudan doğruya Sovyet Hükümet usulü için mücadeleye başlayabilirler ve başlamaları zaruridir. Burada bir açık nokta var: Avrupa işçisi iktidarı ellerine, Türkiye'yi, İran'ı ve başka memleketleri soymak için almıyorlar; onlara yardım etmek için alıyorlar. Mademki bu böyledir; bu memleketler sovyet inkılabına şimdi hazırlanabilirler ve esasen buna, yani zengin-fakir bölümü kaidelerini dünyadan kaldırıp işleyenler devleti vücuda getirmek ve bütün dünyanın olgunlaşmış teşkilatlı işçileriyle sıkı bir ittifaka girmek için hazırlanmaya mecbur ve muhtaçtırlar. (Aslan,2007;61-62)

"Bugün Komünist Enternasyonal'i, Doğu milletlerine müracaat ediyor ve onlara şöyle hitap ediyor: 'Kardeşler! Biz, sizi önce İngiliz emperyalizmi aleyhine kutsal savaşa davet ediyoruz.'" (Aslan,2007;70)

İngiltere ve Fransa'nın sömürgelerinde yüz milyonlarca Müslüman yaşıyordu. Kurultay başkanlığını yapan Zinoviev, Doğu'nun enerjisini İngiliz ve Fransız emperyalizmine yöneltmeye çalışıyordu.

Komintern adına Pavlovich tarafından sunulan raporda, "Doğunun kitleleri özgürlük mücadelesinde ancak Batı'nın emekçi kitleleriyle bir uzlaşma aracılığıyla zafere ulaşabilirler" deniyordu. (Riddell, John (ed.), *To See the Dawn, Baku, 1920, First Congress of the Peoples of the East*, Pathfinder, New York, 1993;155)

Pavloviç konuşmasında sömürge ve yarı-sömürge ülke halklarının kurtuluş mücadelesinin ancak Batı'nın işçileriyle ve Sovyet Rusya ile işbirliği halinde başarıya ulaşabileceğini vurguladı ve şunları söyledi:

"Yoldaşlar! Şu açık gerçeği unutmamalıyız: Doğu milletleri bütün milletler proletaryasıyla birleşmezse kendilerini kurtaramazlar. Biliyorsunuz; İngiltere hem askeri, hem ekonomik açıdan kuvvetli bir teşkilat, kuvvetli bir varlıktır ve biz o İngiltere'ye karşı bütün gayretimizle savaşa başlıyoruz. İşte o İngiltere ancak İngiliz proletaryasının bize el vermesiyle mağlup olabilir." (Aslan,2007;106)

"Doğu'nun inkılapçı kitleleri bu şartı uygulamak için bütün işçi sovyetlerinin, köylü sovyetleri etrafında teşkil olunmaları gerekir. Doğu kitleleri hürriyet için yaptıkları savaşta yalnız Batı işçilerinin kitlelerine yakınlaşmak şartıyla galibiyete erişebilirler. Bu yakınlaşmaya nasıl hız vermeli?"

"Bu yakınlaşmaya doğru atılacak birinci adım bütün Doğu milletlerinin Sovyet Rusya'sı ile sıkı bir ittifak yapmasıdır. O Sovyet Rusya ki, uluslararası dünya proletaryası, ona dünya inkılabının en önde kurşun atan kahramanı gözüyle bakıyor. Hem emperyalist devletleri istila siyaseti, hem dahili düşmanların fitne ve

fesatlarıyla savaşacak olan Doğu Sovyet Devletlerinin Federasyonu (Koşması) bütün milletlerin işçi kitlelerinin tam bir birliğe geçiş şeklidir. Bunun için Türk, Gürcü ve Ermeni işçi ve köylüleri arasındaki öldürücü kanlı savaşı bitirmek, bunu bitirmek için de en önce bu memleketlerde Sovyet iktidarını kurmak ve ondan sonra bu memleketlerde yaşayan bütün milletleri bir (federasyon) koşma altında toplamak lazımdır. (Aslan,2007;111)

Kurultay'ın sonunda yayımlanan bildirinin bazı bölümleri aşağıda sunulmaktadır:

"Dünyanın yarısına hakim olan galip İngiltere, yangını körüklemek cinayetiyle beraber, Asya illerine el atarak Doğu milletlerini sıkmaya ve boğmaya başladı. Hiçbir şeyden utanmayan ve hiç kimseden korkmaz bir avuç banker ve vurguncu zenginler İngiliz Hükümeti'nin başında duran Doğu'nun işçi ve cömert köylülerini zinciri ile sıkmaya devam ediyor.

"Ey Doğu halkları! Siz İngilizlerin Hindistan'da neler yapabileceğini biliyor musunuz?" (Aslan,2007;182)

"Gaddar ve istilacı İngiliz Hükümeti'ni idare eden sermayedarların amacı aksine, Doğu milletlerinin teşkilatlı işçi, rençper ve köylüleri yaşayacak, payidar olacaktır. Bunlar Komünist Enternasyonal'in ve İnkılâpçı İşçiler Birliği'nin kızıl bayrağı altında toplanarak, Doğu'yu ve bütün dünyayı, bütün insanlığı zulmün pençesinden ve kirli menfaatin kirli ellerinden kurtaracaktır. "Doğu Halkları Vekillerinin Birinci Kurultayı, İngiltere'yi idare eden sermayedarlara ve kanlı arzularına karşı yüce sesle çağırıyor: Buna asla yol yoktur! "Siz köpekler, siz bir avuç zalim yığıcı, yüz milyonlarca çok ve büyük Doğu işçi ve rençperini ezip, kendinize kul edemeyeceksiniz! Siz ağzınıza vücudunuzdan büyük lokma almışsınız. Bu lokma sizi boğacaktır. Doğu milletleri yerli ve yabancı sermayedar canavarların baskısı altında yüzlerce yıl cahil kaldılar. Fakat Dünya Savaşı'nın gürleyişi ve cahil Rus halkının boynundaki zincirleri parçalayan inkılabın patlayışı onları derin ve karanlık uykudan uyandırdı. Onlar ayılıp kalkıyorlar ve üstlerindeki yüzlerce yıllık paslı tozlan silkiyor ve silkiniyorlar. Onlar uyanırken insani bir ses kendilerini 'Cihad'a çağırıyor. Ve onlar bunu işitiyorlar. Bu ses bizim sesimizdir. Bu ses Üçüncü Entemasyonel'in kızıl bayrağı altında Batı işçi ve inkılapçı kardeşleriyle birleşmiş olan Doğu memleketleri vekillerinin sesi, Birinci Doğu Kurultayı'nın tantanalı ve yüce sesidir!" (Aslan,2007;189)

"Şimdi biz Komünist Entemasyonel'in kızıl bayrağı altında sizi birinci defa olarak 'gerçek cihada' çağırıyoruz. Biz sizin öz yararınız için, öz azatlığınız için ve öz dirliğiniz için çağırıyoruz. Sizi Avrupa'da kalmış son kuvvetli istilacı, yırtıcı İngilizlerden kurtulmaya çağırıyoruz. Biliyor musunuz, o İngiliz Doğu milletlerini avlamış, kullara, dilencilere döndürmüş ve bütün Doğu ve İslam alemlerine kara kanatlar germiştir. Doğu ilini dağıtmak ve onun cesedinden gıda alarak yaşamak istiyor. (...)

"Hepiniz genel ve tek düşmanınız olan İngiliz istilacılarına karşı çarpışmaya kalkınız; cihadın al bayrağı yükseklerde dalgalanıyor." (Aslan,2007;190)

"Avrupa'nın istilacı ve sermayeperest haydutlarını ülke yağmacılarını çiğnemek ve yüzlerce yıldır mazlum Doğu milletlerini sıkıp boğan emperyalist İngiltere'yi yıkıp devirmek için cihada koşalım, cihada yürüyelim!

"Hür yaşamak, hür kalmak, Doğu milletlerini bahtiyar etmek ve milyonlarca İngiliz işçi ve köylülerini kurtarmak yolunda cihat için ayağa kalkmalı.

"Ey Doğu Milletleri, bu cihada sizinle beraber Batı'nın zulüm görmüş inkılapçı işçileri de koşup gelecek, size yardım edecek, sizinle beraber ölecektir. Bunu size temin eden, Birinci Doğu Kurultayı'dır!" (Aslan,2007;191)

Zinoviev, Kurultay kapanış konuşmasını şöyle bitirdi: "Hepimizin öğretmeni olan Karl Marks, bundan 70 yıl önce şu çağırışı yapmıştı: 'Bütün dünya işçileri birleşiniz!' Karl Marks'ın öğrencileri ve bunun düşüncesini yaşatan bizlerin bu düsturu genişletip söylemeye kudretimiz var: 'Bütün halkların işçileri ve bütün dünyanın boğulan işçileri birleşiniz.' " (Aslan,2007;172)

Kurultay'da, sömürge ve yarı-sömürgelerdeki mücadeleyi örgütlemek, geliştirmek, koordine etmek amacıyla bir de komite (Doğu Halkları Kurultayı Propaganda ve Hareket Sovyeti, Şark Şurası) oluşturuldu. Ayrıca, Kurultay'ın her yıl toplanması öngörülüyordu:

"Doğu'daki İnkılap hareketlerini teşvik ederek onları örgütlemek, kurultayın yılda bir kez yapılması düşünüldüğünden, iki kongre arasındaki zaman süresi içinde propaganda ve ajitasyon gibi işleri yürütmek amacıyla "Doğu Halkları Kurultayı Propaganda ve Hareket Sovyeti (Şark Şurası)" kurulması kararlaştırılmıştır. (...)

"Bu sovyet üç ayda bir, tüm üyelerinin katılımıyla toplanacak ve bu üç aylık süre içerisinde bu sovyetin çalışmalarını sürdürmek için bir başkanlık kurulu seçilecek, Taşkent'te ve diğer gerekli olan yerlerde şubeler açacaktır.

"Propaganda ve Hareket Sovyeti, Doğu halklarının uyandırılmasına çalışacak ve "Şark İli" adı ile üç dilde bir dergi çıkaracak, düzenli olarak broşür ve kitapçıklar yayınlamak için neşriyat idaresi tesis edecek, Doğu

emekçilerine komünizm ideallerini öğretmek için Sosyal İlimler Üniversitesi'ni kuracak ve doğudaki bütün bağımsızlık hareketlerini birleştirmeye çalışacaktır. Bu sovyetin merkezi ise Baku olarak kabul edilmişti. Propaganda ve Hareket Sovyeti'nin kurulması kararlaştırıldıktan sonra, bu sovyet için seçim yapılmış (...)" (Aslan,2007;174-175)

21 Eylül 1920 tarihli Sovyetski Kafkas Gazetesi'nde bu sovyetle ilgili çıkan bir haberde "Propaganda ve Hareket Sovyeti'nin propaganda ve örgütlenme gibi faaliyetlerle, Doğu'da sovyet inkılâbına zemin hazırlayacağı vurgulanarak, bu sovyetin kurulmasıyla Doğu'da kapitalizm yok edilerek, federal sovyet cumhuriyetlerinin kurulmasının kaçınılmaz olduğu" belirtilmekteydi. (Aslan,2007;177)

Ancak Şark Şurası'nın hiçbir önemli çalışması olmadı ve bir süre sonra varlığını sona erdirdi. Her yıl toplanması öngörülen Kurultay da bir daha toplanmadı. 16 Mart 1921 tarihinde İngiltere ile imzalanan anlaşma sonrasında, sömürgelerdeki mücadeleye destek sona erdirildi.

Doğu Halkları Kurultayı'na Anadolu'yu temsilen katılan İbrahim Tali Bey'in raporunda Sovyet Rusya'nın mandacılık amacı şöyle ifade ediliyordu: "Bakü Kongresi'nin mukarreratı gerçi ilan edilmediyse de komünist mahfilindeki efkara nazaran, garp cephesinde işlerin hitamından sonra Vrangeli işini hal ve bazı işlerden sonra Ermeni ve Gürcistan'da komünist idare tesisine teşebbüs edeceklerini ve artık ondan sonra Türkiye ile ciddi meşgul olacakları fikir ve kanaati vardır. Yani ellerinden gelirse kendileri memlekete girip, komünist idareyi tesis hırsındadırlar. Bu hususta pek de iştahlılar vardır." (Aslan,2007;242)

İbrahim Tali Bey, Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye hakim olabilmek için "süngünün ucunda devrim" seçeneğini düşündüğünü algılamıştı. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın özellikle 1920 Ağustos – 1921 Ocak döneminde uyguladığı strateji, Sovyet Rusya'nın böyle bir girişimini başarısızlıkla sonuçlandırdı (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Koç,2025).

Kazım Karabekir Paşa'nın Kurultay'a gönderdiği Binbaşı Arif Bey'in raporunda benzer tespitler vardı: "Komünizm programında her ne kadar, her memleket itiyadat-ı milliyelerine göre Sovyet Hükümetini kabulde muhtar bırakmışlar ise de, tatbikatı bir aksidir. Ezcümle Türkistan, Dağıstan vesair mahallerin muhtariyetleri kabul ve tasdik edildiği halde komiserlikleri doğrudan doğruya Moskova'ya raht edilmiş ve Moskova'nın tayin ettiği memurin-i mahsusa ile idare edilmektedirler. Ahiren müstakil tanınmış olan Azerbaycan Cumhuriyeti de aynı tagrirâta tabidir." (Aslan,2007;244-245)

Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya 29 Eylül 1920 tarihli mektubunda da Sovyet Rusya'nın mandacılığına ilişkin tespitler vardı:

"Sovyet idaresiyle birlikte yürümelerini ve bu suretle örfen ve maddeten yükselerek istiklallerini muhafaza eylemelerini her vesileden istifade ederek kendilerine söyledim. Azerbaycan ve Türkistan ve Hive ve Dağıstan'daki Müslümanlara Rusya Sovyet Hükümeti İstiklal vermişse de, bunların hemen umurunun idare makinesini Ruslar işgal ettikleri ve harbiye ve hariciye ve maliye gibi nezaretler Moskova tarafından idare edildiği, cihetle şekl-i hazırıyla bu istiklal, milletlerin inkişafına o kadar hizmet edemeyecektir. Ve bu tarz-ı idarenin yanlış olduğunu alenen kongrede, Zinovyev ve rüfekasına karşı söylediler. Bilhassa Azerbaycan'da hükümet kısmen komünist fırkasına mensup Müslümanlar elinde ise de kudretin Ruslar ve Ermeniler elinde olduğu görülüyor." (Aslan,2007;267)

Şevket Süreyya, hem Kurultay'a katılmış, hem de bu süreçte Enver Paşa ile görüşmüştü. Onun gözlemlerinin de benzer olduğu ve Kurultay deneyiminin daha sonraki yıllardaki bağımsızlıkçı, milliyetçi ve demokratik bir sosyalizm anlayışının biçimlenmesine katkıda bulunduğu açıktır.